

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

КУЛЬЧИЦЬКИЙ ВІТАЛІЙ ЙОСИПОВИЧ

УДК 37.035.6(477) «1945/2019»

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ
В ШКОЛАХ УКРАЇНИ
(1945–2019 рр.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Тернопіль – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор педагогічних наук, професор
ВИХРУЩ Анатолій Володимирович,
Тернопільський національний медичний
університет імені І. Я. Горбачевського МОЗ
України, завідувач кафедри української мови.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
БІНИЦЬКА Катерина Миколаївна,
Хмельницька гуманітарно-педагогічна
академія, професор кафедри педагогіки;

доктор педагогічних наук, професор
КОЛЯДА Наталія Миколаївна,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
професор кафедри соціальної педагогіки та
соціальної роботи;

доктор педагогічних наук, професор
ХАРЧЕНКО Сергій Якович,
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ),
завідувач кафедри соціальної педагогіки.

Захист відбудеться 26 листопада 2020 р. о 10⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 58.053.01 у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка (зала засідань, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027).

Із дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка за адресою: вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027.

Автореферат розісланий 23 жовтня 2020 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. І. Янкович

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями й культурою, є ефективна система національного виховання молодого покоління. В Україні реалізуються цілеспрямовані дії, зорієнтовані на утвердження державності, збереження територіальної цілісності країни, подолання кризових явищ у соціально-економічній сфері. Одним із чинників забезпечення ефективності цієї діяльності є патріотичне виховання дітей та молоді. Його актуальність для господарського розвитку держави зумовила обґрунтування нового терміна «економічний патріотизм».

Успішність виховної роботи значною мірою залежить від використання досвіду минулих років не тільки в контексті збереження традицій, реалізації ефективних форм і методів виховання, а й із метою недопущення помилок і виявлення переконачень періоду, коли Україна перебувала в складі тоталітарної держави.

Вивчення джерел, у яких відображено вітчизняні досягнення та прорахунки у сфері економіки, науки, освіти, культури спонукає до виокремлення двох взаємопротилежних періодів генези виховання загалом та патріотичного зокрема: до та після 1991 р., коли було проголошено незалежність української держави.

Саме її утворення зумовило трансформацію виховних цінностей у закладах середньої загальної освіти, формування особистості на засадах любові й поваги до Батьківщини, її законів, утвердження у свідомості учнів патріотичних рис, що згодом, у ХХІ ст., уможливило інтеграцію до європейського освітнього простору.

Отже, доцільними є ретроспективний аналіз патріотичного виховання учнів у школах України задля недопущення викривлень і непоправних втрат, навішування «ярликів», що відбувалося в 40–80-х рр. ХХ ст., а також для виявлення позитивних ідей, перспективних форм і методів роботи, екстраполяції здобутків у сфері патріотичного виховання в сучасних умовах, які дають змогу створити у світі позитивний імідж нашої країни.

Зважаючи на актуальність, завдання патріотичного виховання відображені в низці законодавчих та концептуальних документів із розвитку освіти, зокрема в Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Концепції національно-патріотичного виховання молоді, Концепції патріотичного виховання учнівської молоді, Програмі патріотичного виховання дітей та учнівської молоді, матеріалах Національної доктрини розвитку освіти, Державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття), Концепції національного виховання, а також у міжнародних документах (рекомендаціях ЮНЕСКО «Про виховання в дусі миру», «Резолюції з прав людини», «Конвенції про права дитини»).

Державні стандарти повної загальної середньої освіти передбачають модернізацію системи науково-методичних і педагогічних заходів для

самореалізації молоді, виховання в неї відповідальності, громадянської активності, формування патріотизму, поваги до державної мови та державних символів, дбайливого ставлення до національних, історичних, культурних цінностей, усвідомленого обов'язку захищати суверенітет і територіальну цілісність Вітчизни.

У нових суспільно-політичних реаліях в Україні все більшої гостроти набуває виховання в молодого покоління національної ідентичності та почуття патріотизму. Підтвердженням цього є Указ Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання», у якому зазначено, що національно-патріотичне виховання є одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку національної свідомості на основі суспільно-державних цінностей, формування у громадян почуття патріотизму, поваги до Конституції і законів України, готовності до виконання обов'язку із захисту незалежності України.

Актуальні історико-педагогічні питання досліджуваного періоду відображено в працях О. Адаменко, В. Арешонкова, А. Вихруща, Т. Завгородньої, С. Золотухіної, Н. Коляди, А. Пінчука, М. Стельмаховича, Т. Степанової, Б. Ступарика, М. Чепіль. Основоположні засади патріотичного виховання були сформульовані видатними українськими вченими-педагогами О. Вишневським, О. Захаренком, І. Зязюном, М. Євтухом, В. Сухомлинським, І. Ткаченком. Низку наукових розвідок (А. Бойко, С. Гончаренка, О. Сухомлинської) присвячено патріотичному вихованню як суспільному феномену та його соціокультурній спрямованості. Наукознавчим проблемам патріотичного виховання значну увагу приділяли О. Абрамчук, М. Бака, І. Бех, К. Біницька, Т. Гавлітін, О. Гевко, К. Журба, Ю. Завалевський, П. Ігнатенко, М. Качура, В. Кириченко, В. Киричок, О. Киричук, Б. Кобзар, В. Коваль, О. Коркішко, В. Кузь, Б. Мисак, В. Новосельський, Р. Петронговський, Ю. Руденко, О. Стьопін, В. Третьякова, В. Фарфоровський, С. Харченко, К. Чорна, Т. Шашла.

Дослідники підкреслювали, що патріотизм є однією з найважливіших рис кожного громадянина, інтегрованою якістю особистості.

Незважаючи на значну кількість наукових праць із проблеми патріотичного виховання дітей і молоді, можна констатувати відсутність цілісного комплексного дослідження теоретико-методичних засад патріотичного виховання в 1945–2019 рр., у якому б об'єктивно осмислювався історико-педагогічний досвід формування патріотизму в молодого покоління.

Аналіз наукових джерел уможливив виокремлення низки *суперечностей* між:

- вимогами сучасних державних документів щодо патріотичного виховання молоді й реалізацією їхніх положень у практичній діяльності;
- суспільною значущістю патріотичного виховання учнівської молоді й недостатнім рівнем осмислення досвіду й сучасного стану реалізації виховної діяльності;

- об'єктивною потребою в оновленні змісту, форм, методів і прийомів патріотичного виховання молоді й недостатнім теоретичним обґрунтуванням зазначених аспектів;

- необхідністю системного педагогічного керівництва процесом патріотичного виховання та рівнем професійної підготовки педагогічних кадрів;

- доцільністю переосмислення спадщини минулих років на засадах соціокультурного підходу до теоретичних і практичних основ патріотичного виховання й відсутністю його ретроспективного аналізу;

- наявними значними науковими і практичними здобутками в галузі патріотичного виховання та недостатньою їхньою імплементацією в практику роботи сучасних закладів освіти.

Отже, актуальність проблеми, необхідність розв'язання виокремлених суперечностей та потреба в системному дослідженні з метою наукового осмислення й використання теорії і практики виховної діяльності в сучасних умовах зумовили вибір теми дисертації: **«Теорія і практика патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.)»**.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до теми науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка «Формування цінностей особистості в європейському освітньому просторі: теорія та практика» (номер державної реєстрації 0113U001233). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 3 від 27 лютого 2014 р.) й погоджено в Міжвідомчій раді з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології (протокол № 6 від 26 листопада 2019 р.).

Об'єкт дослідження – генеза патріотичного виховання учнів у школах України.

Предмет дослідження – теоретико-методичні засади і практика реалізації патріотичного виховання учнів у школах України (1945–2019 рр.).

Мета дослідження – на основі системного ретроспективного аналізу обґрунтувати теоретико-методичні засади патріотичного виховання учнів у школах України (1945–2019 рр.) та виявити можливості використання накопиченого досвіду в сучасному освітньому просторі.

Відповідно до мети окреслено виконання таких **завдань дослідження:**

- 1) на основі аналізу наукових праць і джерельної бази вивчити та обґрунтувати теоретичні засади й чинники розвитку патріотичного виховання учнів, удосконалити термінологічно-понятійний апарат дослідження;

- 2) розробити періодизацію розвитку патріотичного виховання в школах України в 1945–2019 рр. у контексті суспільно-політичних, культурних і соціально-педагогічних чинників;

3) проаналізувати структуру, зміст, методи й форми патріотичного виховання учнівської молоді в 1945–1991 рр.;

4) визначити особливості педагогічного керівництва процесом патріотичного виховання учнів у школах у 1945–1991 рр.;

5) окреслити основні напрями становлення національної системи патріотичного виховання в Україні за доби державної незалежності в контексті суспільно-політичних трансформацій;

6) виявити позитивні ідеї патріотичного виховання молоді у вітчизняній педагогіці 1945–2019 рр. і перспективи його імплементації в умовах децентралізації та реформування національної системи освіти.

Концепція дослідження полягає в комплексному й системному обґрунтуванні теоретико-методичних засад розвитку патріотичного виховання учнів у школах України впродовж 1945–2019 рр. як складного суперечливого процесу, зумовленого історичним, економічним, культурним розвитком суспільства. У контексті обраної історичної доби виокремлено два взаємопротилежні періоди, рубежем між якими є проголошення незалежності України в 1991 р. У межах першого історичного – радянського (1945–1991 рр.) – періоду виділено ідеологічно-організаційний (1945–1964 рр.) та суспільно-пропагандистський (1965–1991 рр.) періоди, коли патріотичне виховання молоді зводилося до виховання в неї любові до радянської держави й відданості ідеям комунізму. У зазначений період спостерігалася деформація патріотичних цінностей в умовах утвердження так званої радянської педагогіки на основі спотворених принципів «марксизму-ленінізму». Метою патріотичного виховання було формування в дітей і молоді всієї сукупності рис, що складають сутність патріотизму й інтернаціоналізму радянського громадянина, а також установа єдності ідейно-політичного й морального аспектів патріотичного та інтернаціонального виховання, забезпечення їхніх взаємозв'язків з іншими напрямами комуністичного виховання з метою формування ідеологічної свідомості радянської людини.

Патріотичне виховання в добу незалежності (національно спрямований період (1991–2019 рр.)) розглядаємо як процес національно-патріотичного виховання молоді, що базується на ідеології державотворення, демократичній і гуманістичній основі, котра поєднується з толерантністю у взаєминах із представниками інших народів, а також як планомірну виховну діяльність, в основу якої покладено військово-патріотичний та духовно-моральний компоненти відповідно до вимог сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні.

Розвиток патріотичного виховання досліджено в контексті аналізу нормативно-правового й науково-методичного підґрунтя виховного процесу, а також впливу суспільно-політичних, культурних і соціально-педагогічних детермінант на зміст, форми й методи виховання.

Концепція дослідження об'єднує чотири рівні: методологічний, історичний, теоретичний і практичний, – які взаємопов'язані і сприяють

реалізації мети й завдань дисертаційної роботи.

Методологічний рівень розкриває взаємодію наукових підходів, які були застосовані під час дослідження, зокрема: історико-аналітичний надає змогу здійснити ретроспективний аналіз вітчизняного досвіду патріотичного виховання у визначений історичний період; системний дає можливість розглядати процес патріотичного виховання учнів закладів середньої освіти з позиції цілісності й взаємообумовленості його складників; функційний передбачає визначення педагогічних функцій патріотичного виховання молоді й забезпечення їхньої реалізації в освітньому процесі; соціально орієнтований надає можливість урахування соціально-індивідуальних особливостей кожного учня як носія суспільних цінностей, які він має реалізовувати в патріотичній діяльності для успішної соціалізації та адаптації в суспільстві. Використано основоположні детермінанти та базові принципи теорії наукового пізнання (діалектичність, об'єктивність, науковість, історизм, взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ і процесів, комплексний підхід до їхнього вивчення); теорії систем; філософські домінанти про єдність загального й одиничного, загальнолюдського та національного, суспільного й особистого, теоретичного і практичного, навчання, розвитку та виховання; положення філософії освіти, соціології, психології, педагогіки щодо організації патріотичного виховання як педагогічного процесу в школах України досліджуваного періоду з метою підвищення національної свідомості та почуття патріотизму; концепцію моделювання складних педагогічних об'єктів, процесів і систем; міждисциплінарний підхід, який зумовлює необхідність використання теоретичних положень інших наук – історії, соціології, етнографії, культурології, психології.

Історичний рівень передбачає дослідження проблеми в історичній ретроспективі з виокремленням й обґрунтуванням періодів розвитку патріотичного виховання в Україні; осмислення категорії «патріотичне виховання» у науковій літературі та в законодавчих документах досліджуваного періоду.

Теоретичний рівень визначає систему вихідних концептуальних положень, підходів, концепцій, категоріально-понятійного апарату, що уможливають осмислення сутності патріотичного виховання як педагогічного процесу в окреслених хронологічних межах з урахуванням особливостей виокремлених взаємопротилежних історичних періодів – радянського (1945–1991 рр.) та доби незалежності (1991–2019 рр.).

Практичний рівень містить розширення прикладного аспекту дослідження, зокрема з'ясування особливостей змісту, форм, методів і засобів патріотичного виховання учнів у школах України в досліджуваній період відповідно до визначених взаємопротилежних періодів – радянського (1945–1991 рр.) та доби незалежності (1991–2019 рр.); узагальнення практичного досвіду патріотичного виховання, означення перспектив його імплементації в практику патріотичного виховання на сучасному етапі.

Теоретичну основу дослідження становлять: наукові положення про

значення патріотичного виховання у формуванні особистості (М. Бака, К. Журба, О. Захаренко, П. Ігнатенко, В. Киричок, Б. Кобзар, А. Макаренко, О. Сухомлинська, В. Сухомлинський, К. Чорна та ін.); розробки сучасних дослідників щодо засадничих ідей українського виховання в історичному аспекті (І. Бех, А. Бойко, С. Гончаренко, М. Євтух, В. Кремень, Ю. Руденко, О. Сухомлинська, Г. Троцько, М. Ярмаченко та ін.); праці з методології, теорії і практики національного, патріотичного виховання особистості (І. Бех, В. Кравець, В. Кремень, Н. Ничкало, О. Пометун, М. Сметанський, М. Фіцула, Г. Шевченко); дослідження психологічних механізмів розвитку особистості та формування патріотизму (Л. Виготський, Є. Потапчук, К. Роджерс, О. Сафін, М. Томчук, В. Шевченко); аналіз фундаментальних філософських, психологічних і педагогічних праць щодо розвитку особистості в процесі діяльності та спілкування (К. Абульханова-Славська, Л. Виготський, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн); концептуальні положення зі сфери соціально-педагогічного процесу становлення особистості (Л. Байбородова, О. Безпалько, А. Бодалева, І. Зверева, А. Капська, І. Кон, Г. Лактіонова, А. Мудрик та ін.), виховання та соціалізації учнів у закладах освіти (О. Асмолов, В. Вербицький, А. Золотарьова, Б. Купріянов, Л. Логінова, Г. Пустовіт, Т. Сущенко та ін.); ідеї вчених щодо значення діяльності для формування особистості (О. Асмолов, Г. Балл, Л. Божович, Г. Костюк), стосовно сутності і змісту патріотичного виховання в умовах модернізаційних суспільних змін (К. Чорна); теорії соціального виховання дітей та молоді (І. Бех, Л. Коваль, О. Кононко, Н. Лавриченко, Г. Лактіонова, В. Оржеховська, О. Сухомлинська, О. Савченко та ін.).

На різних етапах наукового пошуку було враховано положення нормативних документів, у яких визначено завдання патріотичного виховання учнів.

Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс дослідницьких **методів**, зокрема:

1) загальнонаукових – аналіз і синтез наукових напрацювань, індукція і дедукція історико-педагогічного досвіду, зіставлення і порівняння для визначення спільного й відмінного в патріотичному вихованні на різних історичних етапах, систематизація і класифікація законодавчих і нормативно-правових документів, узагальнення для підбиття підсумків та формулювання висновків;

2) конкретно-наукових – історико-генетичний аналіз для проведення структуризації історико-педагогічних джерел, конструктивно-генетичний аналіз для здійснення періодизації розвитку патріотичного виховання в Україні на досліджуваному відрізку, історико-структурний аналіз для визначення структури дослідження, окреслення його етапів і з'ясування організаційних та процесуально-змістових особливостей на кожному з них, термінологічний аналіз спеціальної літератури для конкретизації окремих понять відповідно до предмета дослідження;

3) пошуково-бібліографічний – для одержання інформації з метою

створення головного масиву джерел і подальшої їхньої систематизації;

4) наративу для представлення матеріалів дослідження з елементами аналітики та прогностики.

Поєднання цих методів забезпечило об'єктивну оцінку, вибір і аналіз джерельної бази, визначення теоретичних засад, достовірність отриманих результатів та узагальнення висновків дослідження.

Хронологічні межі дослідження розвитку теорії і практики патріотичного виховання в школах України охоплюють період з 1945 до 2019 рр.

Вибір *нижньої межі* (1945 р.) визначається ухваленням РНК СРСР Постанови № 378 від 28 лютого 1945 р. «Про покращення військового навчання та фізичної підготовки в школах» та зумовлений реформуванням системи освіти в післявоєнний період, поступовими змінами в організації виховного процесу, формулюванням теоретичних засад патріотичного виховання учнів.

Верхня межа (2019 р.) зумовлюється підписанням Президентом України Указу № 286/2019 від 18 травня 2019 р. «Про Стратегію національно-патріотичного виховання», яка декларує нові пріоритети в патріотичному вихованні молоді в умовах євроінтеграції і спрямована на розбудову національної системи виховання, зміну парадигми виховного процесу, демократизацію та глобалізацію суспільного життя держави.

Джерельну базу дослідження становлять:

– *нормативно-правові документи загальнодержавного й місцевого рівнів*, що регламентували діяльність закладів освіти та, відповідно, розвиток теорії і практики патріотичного виховання учнів упродовж досліджуваного періоду (законодавчі, нормативні акти України, уряду УРСР, документи Міністерства освіти УРСР, а саме: «Інформаційні збірники Міністерства народної освіти Української РСР», «Інформаційні збірники Міністерства освіти і науки України»; статистичні дані, листування; постанови й розпорядження ЦК КПРС, Ради Народних Комісарів СРСР, колегії Міністерства освіти УРСР, Ради Міністрів УРСР, Президента України, Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, накази, положення та ін.);

– *архівні матеріали й документи*, зміст яких відтворює організаційні засади функціонування закладів освіти, методи і форми їхньої патріотичної виховної діяльності протягом виокремлених періодів (офіційне листування керівних органів освіти, зведені звіти шкіл про навчально-виховну діяльність, статистичні дані, довідки про інспектування, документи з питань народної освіти в УРСР, директивні вказівки, накази, інструкції з організації виховної роботи в школах та інші справи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Полтавської області, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Тернопільської області). У роботі використано 101 джерело з архівних фондів, серед яких є справи, що не були опрацьовані раніше;

– *нарративні джерела*: публікації на сторінках періодичної преси означеного періоду («Радянська школа», «Советская педагогика», «Народное образование», «Виховна робота», «Учительська газета», «Освіта України», «Педагогічна газета», «Рідна школа», «Директор школи», «Історико-педагогічний альманах», «Шлях освіти», «Педагогічна майстерня» та ін.);

– *інтерпретаційні джерела*: монографії, дисертації, автореферати дисертацій, праці радянських, українських і зарубіжних учених; статистичні звіти, довідкова література;

– *інтернет-ресурси*, у яких представлено законодавчу та нормативну базу; матеріали педагогічних з'їздів, психолого-педагогічна та історико-педагогічна література.

Наукова новизна і теоретичне значення результатів дисертаційної роботи полягають у тому, що *вперше*:

– *обґрунтовано* теоретико-методичні засади розвитку патріотичного виховання учнів у школах України (1945–2019 рр.), під якими розуміємо сукупність вихідних наукових положень, що визначають концептуальні теорії, основні підходи, принципи, розгляд патріотичного виховання як складного суперечливого процесу, який у 1945–1991 рр. відбувався під впливом маніпулятивних технологій тоталітарної держави; у 1991–2019 рр. – з орієнтацією на відродження національних цінностей, упровадження форм і методів формування національно свідомої особистості, здатної до зміцнення державності й забезпечення територіальної цілісності країни;

– *розроблено* періодизацію розвитку патріотичного виховання в школах України в 1945–2019 рр. у контексті суспільно-політичних, культурних і соціально-педагогічних чинників: у межах радянської епохи (1945–1991 рр.) виділено два періоди: перший період (1945–1964 рр.) – ідеологічно-організаційний (у межах періоду визначено субперіоди: I – 1945–1953 рр.; II – 1954–1964 рр.); другий період (1965–1991 рр.) – суспільно-пропагандистський (у межах періоду визначено субперіоди: I – 1965–1983 рр.; II – 1984–1991 рр.). З 1991 р. почалася доба незалежності, а відповідно, і національно спрямований період патріотичного виховання (1991–2019 рр.), у межах якого визначено субперіоди: I – 1991–2013 рр.; II – 2014–2019 рр.;

– *проаналізовано і теоретично узагальнено* на основі системного аналізу в історичній ретроспективі структуру, зміст, методи і форми патріотичного виховання учнівської молоді в УРСР (1945–1991 рр.);

– *визначено* особливості педагогічного керівництва процесом патріотичного виховання учнів у школах УРСР (1945–1991 рр.), зокрема: тотальний партійно-державний контроль за виховним процесом, що передбачав розроблення й упровадження в практику концепції патріотичного виховання відповідно до комуністичної ідеології, а також повне охоплення широких мас населення виховними впливами; взаємозв'язок усіх суспільних інститутів у здійсненні патріотичного виховання дітей і молоді; узгодженість дій усіх суб'єктів патріотичного виховання; нехтування досвідом керівництва

патріотичним вихованням, що був напрацьований у попередні роки та в зарубіжних країнах; управління виховним процесом в умовах нівелювання національних традицій, деформації моральних орієнтирів, відсутності демократичних зовнішніх впливів на радянську педагогічну систему;

– *виявлено* позитивний ретроспективний досвід патріотичного виховання молоді у вітчизняній педагогіці радянського періоду (патріотизм як чинник об'єднання та розвитку суспільства на основі державницької ідеології, масовість, формування єдності поглядів на патріотизм; прогностична оцінка уникнення суспільних конфліктів у радянському соціумі; усебічна підтримка молодіжних організацій патріотичного спрямування; заохочення діяльності авторських шкіл) і доби незалежності (вивчення й переосмислення культурної спадщини; застосування соціокультурного підходу до теоретичного і практичного формування культури патріотизму; урахування етнічної специфіки, регіональних особливостей, утвердження системи національних цінностей; відповідність нормативно-правової бази викликам сучасності; оптимізація молодіжної політики), обґрунтовано перспективи його імплементації в сучасних умовах модернізації національної системи виховання.

У дисертаційній роботі:

– *уточнено* поняттєво-категоріальний апарат із проблеми патріотичного виховання молодого покоління; історіографічні положення щодо патріотичного виховання в школах України досліджуваного періоду.

Подальшого розвитку набули:

– характеристика регіональних процесів патріотичного виховання учнівської молоді;

– теоретичні концепції патріотичного виховання в школах України в історичній ретроспективі.

До наукового обігу введено нові документи, факти, що базуються на виявлених архівних матеріалах (Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, Ф. 166, Оп. 10, Спр. 5388, 8775; Оп. 15, Том II, Спр. 2130, 2224; Том V, Спр. 7137; Том VII, Спр. 8949; Оп. 17, Спр. 78; Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Ф. 1, Оп. 24, Спр. 213; Оп. 73, Спр. 75; Державного архіву Полтавської області, Ф. Р. 4298, Оп. 1, Спр. 20; Державного архіву Запорізької області, Ф. Р. 2505, Оп. 1, Спр. 9; Державного архіву Тернопільської області, Ф. Р. 3466, Оп. 1, Спр. 44; Ф. Р. 219, Оп. 1, Спр. 29, 237; Оп. 2, Спр. 90, 300; Ф. Р. 18, Оп. 1, Спр. 819, 1019; Оп. 2, Спр. 115; Оп. 3, Спр. 305; Оп. 5, Спр. 11, 37; Оп. 10, Спр. 7) та значний масив історичних джерел із проблеми патріотичного виховання учнів, що сприятиме відтворенню цілісної картини його здійснення в теорії і практиці діяльності закладів загальної середньої освіти України.

Практичне значення полягає в розробці «Методичних рекомендацій для педагогічних працівників щодо організації патріотичного виховання учнів в умовах школи» та впровадженні їх у процес підготовки майбутніх

вихователів, учителів та соціальних педагогів і працівників у системі вищої освіти. У науковий обіг уведено маловідомі в Україні архівні матеріали та документи. Систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, джерельна база можуть скласти підґрунтя для подальших наукових розвідок з історії освіти та виховання. Результати роботи сприятимуть розробці програм і концепцій удосконалення системи виховання; підготовці навчально-методичної літератури; укладенні та читанні лекційних і проведенні практичних занять з навчальних дисциплін «Педагогіка», «Історія педагогіки», «Методика виховної діяльності», підготовці посібників з історії педагогіки, країнознавства.

Впровадження результатів дослідження. Положення, висновки, отримані на основі узагальнення дисертаційних матеріалів, упроваджено в освітній процес Хмельницького національного університету (довідка № 125 від 24.12.2019 р.); Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка (довідка № 1791-33/03 від 26.12.2019 р.); Мелітопольського державного педагогічного університету імені Б. Хмельницького (довідка № 01-28/2232 від 28.12.2019 р.); Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка (довідка № 16 від 03.01.2020 р.); ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (довідка № 10 від 06.01.2020 р.); Тернопільської спеціалізованої школи I-III ступенів № 7 з поглибленим вивченням іноземних мов Тернопільської міської ради Тернопільської області (довідка № 02-12/64/1 від 05.06.2020 р.); Шумського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітній навчальний заклад I-III ступенів – гімназія» Тернопільської області (довідка № 1.33/54 від 16.06.2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Представлені в дисертації наукові результати одержані автором самостійно. В опублікованих у співавторстві працях особистим внеском є висвітлення: [20] – патріотизму в соціально-історичному, а також у психолого-педагогічному контексті, що дозволило дати цілісну характеристику цього явища; [21] – патріотичного виховання молоді як організованого, планомірного та цілеспрямованого процесу засвоєння особистістю національних цінностей і норм культури, орієнтованого на формування в неї громадянської самосвідомості; [24] – науково-методичного забезпечення патріотичного виховання учнівської молоді другої половини ХХ ст. в Україні; [26] – особливої ролі патріотичного виховання учнівської молоді в умовах суспільних конфліктів; [31] – формування в учнів мотивів позитивного ставлення до морально-патріотичних цінностей; [48] – патріотичної спрямованості освітнього процесу, що дає можливість реально впливати на становлення конкретних життєвих компетентностей молоді.

Наукові праці, опубліковані у співавторстві, репрезентують авторський підхід до обґрунтування теорії та практики патріотичного виховання в Україні; у роботі використано ідеї та положення, що є результатом особистого наукового пошуку здобувача.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційної роботи обговорювалися та отримали позитивну оцінку на науково-методичних семінарах і засіданнях кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (2014–2019 рр.), кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти і кафедри соціальної педагогіки та корекційної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (2014–2019 рр.), кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського (2014–2019 рр.). Основні теоретичні положення й практичні результати дослідження викладено також у доповідях автора на:

– *міжнародних конференціях, читаннях, симпозіумах в Україні:* «Педагогічна теорія і практика в контексті інтеграційних процесів» (м. Тернопіль, 2014 р.), «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук» (м. Львів, 2015 р.), «Педагогіка та психологія: виклики і сьогодення» (м. Київ, 2015 р.), «Педагогіка і психологія сьогодення: теорія та практика» (м. Одеса, 2016 р.), «Актуальні проблеми сучасної соціології, соціальної роботи та професійної підготовки» (м. Ужгород, 2016 р.), «Соціально-правовий захист населення в умовах воєнних конфліктів та терористичних загроз» (м. Ужгород, 2017 р.);

– *за кордоном:* «Стратегия качества в промышленности и образовании» (г. Варна, Болгария, 2012 р.), «Scientific achievements of modern society» (Liverpool, United Kingdom, 2020 р.), «Dynamics of the development of world science» (Vancouver, Canada, 2020 р.), «Perspectives of world science and education» (Osaka, Japan, 2020 р.);

– *всеукраїнських:* «Актуальні проблеми педагогічної науки» (м. Миколаїв, 2014 р.), «Соціальна робота та соціальна педагогіка: виклики сьогодення» (м. Тернопіль, 2015 р.), «Сучасна вища освіта: проблеми та перспективи» (м. Дніпро, 2019 р.);

– *регіональних:* «Філософія, методологія, психолого-педагогічні аспекти формування культури здоров'язбереження» (м. Тернопіль, 2015 р.), «Компетентнісний підхід у гуманітарній підготовці майбутніх фахівців медичної галузі» (м. Тернопіль, 2018 р.).

Публікації. Основні наукові результати дослідження викладено в 49 публікаціях: 1 одноосібній монографії, 25 статтях у фахових педагогічних виданнях та виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз, 5 – у зарубіжних і міжнародних наукових виданнях, 14 – апробаційного характеру, 4 – у виданнях, що додатково відображають наукові результати дослідження.

Кандидатська дисертація на тему «Система виховної роботи з молоддю в діяльності організацій національного спрямування (перша половина ХХ ст.)» зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки захищена 15 вересня 2009 р. у Житомирському державному університеті імені Івана Франка, її матеріали в тексті докторської дисертації не використано.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, (673 найменування, з яких 101 архівна справа та 10 – іноземною мовою), містить 8 таблиць, 13 рисунків, 12 додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 490 сторінок, основний зміст викладено на 372 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено його об'єкт, предмет, мету, завдання, концепцію, методи дослідження, аргументовано хронологічні межі, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, конкретизовано особистий внесок здобувача, апробацію результатів, вказано обсяг та структуру роботи.

У першому розділі **«Теоретичні основи розвитку патріотичного виховання учнів»** досліджено історіографію проблеми, охарактеризовано джерельну базу дослідження та його категоріально-понятійний апарат, відображено та висвітлено засадничі положення й концептуальні теорії виховання патріотизму, подано історико-педагогічну періодизацію розвитку патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.).

Аналіз історіографічної і джерельної бази з наукової проблеми дав підстави констатувати, що патріотичне виховання в школах України у 1945–2019 рр. до сьогодні не стало предметом окремого комплексного наукового дослідження. З'ясовано, що наукові праці радянського періоду, присвячені виховному процесу загалом і патріотичному вихованню зокрема, є вагомими, оскільки містять значний фактологічний матеріал і дають змогу схарактеризувати суспільно-політичний і педагогічний контексти проблеми, сформулювати уявлення про особливості виховання молодого покоління в дусі відданості комуністичним ідеям; водночас вони позначені тенденційністю, заідеологізованістю, зв'язком із марксистсько-ленінською ідеологією, відсутністю об'єктивної оцінки дорадянської педагогіки й зарубіжної педагогічної теорії і практики, а також стану і перспектив патріотичного виховання в радянській державі.

Для комплексного опрацювання джерельної бази з проблеми патріотичного виховання молодого покоління з метою її об'єктивного наукового пізнання використано проблемно-тематичний підхід, згідно з яким виділено п'ять основних груп джерел, а саме: нормативно-правові документи загальнодержавного й місцевого рівнів, що регламентували діяльність закладів освіти та розвиток теорії і практики патріотичного виховання учнів упродовж досліджуваного періоду; архівні матеріали й документи, зміст яких відтворює організаційні засади функціонування закладів освіти, методи і форми їхньої патріотичної виховної діяльності; наративні джерела (публікації на сторінках періодичної преси означеного періоду); інтерпретаційні джерела (монографії, дисертації, автореферати дисертацій, праці радянських, українських і зарубіжних учених; статистичні звіти,

довідкова література), інтернет-ресурси, у яких представлено законодавчу та нормативну базу, а також матеріали про розвиток патріотичного виховання в Україні.

Для достовірності наукових розвідок й об'єктивності їхнього висвітлення в роботі уточнено категоріально-понятійний апарат дослідження, що дало змогу схарактеризувати низку підходів до поняття «патріотизм», які сформувалися впродовж досліджуваного періоду: піднесено-емоційний, активно-діяльнісний, державний, особистісний, духовно-релігійний.

Визначено засадничі положення, які характеризують патріотизм як духовний і суспільний феномен, зокрема: патріотизм – це емоційно-піднесене почуття, що виявляється в любові до Батьківщини, пов'язане з дієвістю та активною соціальною позицією, діями та вчинками, що здійснюються суб'єктом для Батьківщини; патріотизм як глибоко соціальне за своєю природою явище є аспектом життя суспільства, джерелом його існування й розвитку; одним із проявів патріотизму є принцип державності; патріотизм – це джерело й важливий мотив соціально значущої діяльності особистості та соціальної групи.

Окрім того, схарактеризовано концептуальні теорії патріотичного виховання в період 1945–2019 рр.: радянську, що характеризувалася орієнтацією на соціально-політичний контекст, підпорядкуванням комуністичній ідеології, зв'язком із партійно-державницькими ідеями, концепціями, канонами, кліше; концепцію національно-патріотичного виховання, сформульовану за доби незалежності, що спрямована на формування національної свідомості й патріотизму, засвоєння учнями матеріальної і духовної культури народу, і ґрунтується на українських народних традиціях патріотичного виховання та опирається на принципи спадкоємності духовного досвіду, історичної і соціальної пам'яті, імплементації традицій та інновацій у патріотичне виховання, соборності, соціокультурної ідентифікації. У понятті «радянська концепція патріотичного виховання» означення «радянська» поєднує топонімічні й ідеологічні складники, уточнює ті ознаки, якості, властивості предметів, явищ, визначальною для яких була належність до СРСР як до окремого цивілізаційного утворення (О. Сухомлинська).

Проведене дослідження дало змогу обґрунтувати історико-педагогічну періодизацію розвитку патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.), у межах якої виділено два взаємопротилежні історичні періоди – радянський і доба незалежності. Періодизація розвитку патріотичного виховання в школах України в 1945–2019 рр. здійснена в контексті суспільно-політичних, культурних і соціально-педагогічних чинників. Зокрема, у межах радянської епохи (1945–1991 рр.) виділено два періоди: перший (1945–1964 рр.) – ідеологічно-організаційний – характеризується становленням радянської наукової теорії патріотичного виховання на основі уніфікації змісту навчальних програм відповідно до панівної ідеології, ігноруванням досвіду національно-патріотичного виховання, здійсненням

патріотичного виховання згідно з концепцією комуністичного виховання (у межах періоду визначено субперіоди: (1945–1953 рр.) – нівелювання загальнолюдських та морально-патріотичних цінностей, підпорядкування практики патріотичного виховання ідеї формування особистості, що відповідає потребам тоталітарного режиму; (1954–1964 рр.) – становлення елементів демократизації виховного процесу; розвиток патріотичних переконань відповідно до комуністичної ідеології); другий період (1965–1991 рр.) – суспільно-пропагандистський – позначений домінуванням ідей інтернаціоналізму та соціалістичного патріотизму (у межах періоду визначено субперіоди: (1965–1983 рр.) – тенденції до уніфікації суспільного життя; учень був об'єктом педагогічного морально-патріотичного впливу; (1984–1991 рр.) – ухвалення «Основних напрямів реформи загальноосвітньої та професійної школи» (1984 р.), згідно з цим документом важливого значення надавали патріотично-трудовому вихованню, пропаганді комуністичних ідей; він засвідчив непослідовність освітньої політики, підпорядкування її ідеологічним інтересам, а також став доказом кризового стану радянської освіти й науки).

У межах національно-патріотичного виховання доби незалежності (національно спрямований період (1991–2019 рр.)) визначено субперіоди: (1991–2013 рр.) – урахування надбань української культури, гуманістичної педагогіки; збільшення кількості шкіл з українською мовою викладання; повернення історичної пам'яті; популяризація правди про національно-визвольну боротьбу українського народу; демократизація освіти та виховання; (2014–2019 рр.) – активізація процесів патріотичного виховання, пов'язана з внутрішньо- і зовнішньополітичними подіями, перехід від регіональних програм розбудови національної системи виховання до реформ державного рівня, зокрема Нової української школи. Однак у період незалежності, в окремих регіонах країни, було помітне прагнення до наслідування радянських зразків у практиці патріотичного виховання та пошуку «канонів» у наукових і публіцистичних працях педагогів минулого, «радянськість» педагогічної лексики в наукових дослідженнях і практичній діяльності. Результатом недостатньої ефективності національно-патріотичного виховання став низький рівень національної свідомості в частини учнів, які були свідками розчарування державною політикою, зневіри щодо перспектив розвитку країни і виїзд молоді на постійне місце проживання за кордон.

Конкретизовано чинники розвитку патріотичного виховання школярів упродовж 1945–2019 рр., зокрема: зовнішні, чи екзогенні, до яких віднесено політико-правові, науково-технічні, соціально-економічні, демографічні, соціокультурні, екологічні тощо; внутрішні, чи ендогенні, які охоплюють науково-методичні, психологічні, управлінські, фінансові, соціально-педагогічні, матеріально-технічні.

У другому розділі **«Організаційно-педагогічні аспекти розвитку патріотичного виховання учнівської молоді (1945–1991 рр.)»** досліджено

особливості патріотичного виховання учнівської молоді у школах України в радянську добу в соціально-педагогічному контексті; розвиток ідей і практики патріотичного виховання в авторських школах; формування патріотизму учнів у межах діяльності молодіжних організацій в 1945–1991 рр.

За результатами наукового пошуку та історико-аналітичного огляду визначено соціально-педагогічні особливості патріотичного виховання дітей і молоді в закладах середньої освіти України радянського періоду: піднесення морального духу та патріотизму населення країни, актуалізація проблем патріотичного виховання, відбудова матеріально-технічної бази культурно-освітніх закладів, створення широкої мережі шкіл і закладів позашкільної освіти, творча діяльність відомих педагогів і митців. Але все це відбувалося на тлі нівелювання інтересів окремої особистості, її повного підпорядкування партійно-державній системі та комуністичній ідеології, ігнорування особливостей історичного та культурного розвитку українського народу.

Досліджено, що проблема патріотичного виховання як чинника соціалізації учнівської молоді актуалізується, зважаючи на її особливу значущість для розвитку особистості як феномена, що інтегрує інтелектуальну, емоційно-чуттєву й діяльну сфери. Для формування громадянина-патріота радянської держави реалізовувалася навчально-виховна модель, у межах якої була налагоджена взаємодія низки складників процесу виховання патріота: сім'я, заклади освіти різних рівнів і типів, молодіжні організації, об'єднання громадян, засоби масової інформації. Їхні виховні впливи здійснювалися відповідно до панівної в державі комуністичної ідеології, а всі дії підпорядковувалися інтересам партійно-державної системи, при постійному ігноруванні особливостей історичного й культурного розвитку народів, що входили до складу Радянського Союзу.

З'ясовано, що в другій половині ХХ ст. активно діяли авторські школи (О. Захаренка, В. Сухомлинського, І. Ткаченка), практику патріотичного виховання яких вимушені були зосередити: на формуванні особи як громадянина радянської держави; поступальному знеособленні вихованців, утвердженні колективних (громадських, державних) інтересів над індивідуальними; ідейно-політичній спрямованості виховних впливів; зведенні патріотизму до етнокультурного (увага до традицій, звичаїв, мови, культури) або громадянського рівня (виховання майбутнього радянського громадянина); вихованні поваги до культурного й історичного минулого відповідно до історичної концепції, прийнятої в радянській державі; вагомії ролі трудового та патріотичного виховання в соціалізації особистості. Разом з тим, ми можемо констатувати побудову школи нового типу, створеної на засадах педагогіки співробітництва. Окремі педагогічні ідеї і досвід діяльності авторських шкіл набули втілення в освітньому та громадському житті сучасної України.

Визначено, що формування патріотизму учнів у позашкільній роботі відбувалося в руслі діяльності молодіжних організацій України 50–90-х рр.

XX ст. (піонерія, комсомол, тимурівський рух, ДТСААФ (Добровільне товариство сприяння армії авіації і флоту)). Військово-патріотичне виховання учнівської молоді у межах пропагандистсько-патріотичної роботи молодіжних (піонерських та комсомольських) організацій у зазначений період мало діалектичний зміст, оскільки поєднувало низку окремих напрямів виховання, як-от: військове, моральне, патріотичне, духовне, правове, – що передбачали формування у школярів дисциплінованості, готовності до самореалізації як члена соціалістичного суспільства, а також до роботи на благо радянської країни. Це стало наслідком нівелювання особистісних рис майбутнього громадянина та стереотипному підпорядкуванні особистих прагнень і намірів – ідеї служіння державі та засвоєнню декларативних гасел.

Формування патріотизму учнів радянської доби відбувалося в межах трьох важливих сфер – свідомості, відносин і діяльності. Якщо результати патріотичного виховання у сфері свідомості й відносин визначені чітко (почуття любові й вірності радянській державі, зв'язок із політикою та ідеологією – партійною, класовою, державницькою, нівелювання національної ідентичності), то в діяльності вони мали виявитися в патріотичних учинках відповідно до комуністичної ідеології, соціальній активності на користь соціалістичної держави, визнанні зверхності інтересів радянської держави над особистими.

У третьому розділі «**Зміст та методичні засади патріотичного виховання учнівської молоді в 1945–1991 рр.**» проаналізовано структуру патріотичного виховання учнівської молоді в школах; охарактеризовано зміст, форми та методи розвитку патріотичного виховання учнів; досліджено особливості науково-методичного забезпечення патріотичного виховання учнів у школах упродовж 1945–1991 рр.

Дослідження патріотичного виховання в його радянському варіанті дало підстави констатувати, що воно було складником виховного процесу радянської школи загалом, а водночас систематичною та цілеспрямованою діяльністю родини, закладів дошкільної і середньої освіти, органів партійно-державної влади й громадських організацій із формування в молоді високої патріотичної свідомості в її викривленому радянському варіанті, гіперболізованого почуття любові до радянської держави, цілковитої відданості комуністичним ідеалам, нівелюванні індивідуальності людини, пріоритету інтересів суспільства й радянської держави над приватними, готовності до виконання громадянських обов'язків відповідно до марксистсько-ленінської ідеології в її спотвореному варіанті та концепції розбудови радянської держави.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з досліджуваної наукової проблеми дав змогу представити структуру патріотичного виховання учнів у школах України другої половини XX ст. у такому вигляді: *патріотичні переконання* (визнання домінуючої ролі радянського народу й держави; віра в їхнє майбутнє; віра в незламність, силу та справедливість комуністичної

партії і радянської держави); *патріотична діяльність* (усвідомлення свого глибокого зв'язку з радянським народом, бажання долучитися до всіх його справ; повага до радянських символів, діяльність, спрямована на утвердження радянської державності, а водночас нівелювання національних особливостей окремих народів, збереження та примноження культури радянської держави, викривлене розуміння історичних подій, знання історії відповідно до радянської історичної концепції); *патріотична свідомість* (віра в силу радянського народу та його соціалістичне майбутнє, готовність служити інтересам радянської держави, а водночас любов до штучно створеного й нав'язаного образу радянського народу й держави, здатність осмислювати радянську історію, культуру, мистецтво, символіку відповідно до комуністичної ідеології, довіра до дій комуністичної партії та уряду).

У результаті дослідження змістових і організаційних аспектів патріотичного виховання в радянську добу було розроблено схему патріотичного виховання учнів у школах України (1945–1991 рр.) (рис. 1).

З'ясовано, що основою науково-методичного забезпечення патріотичного виховання учнівської молоді були наукові дослідження, урядові програми та постанови, нормативно-правові документи.

Проблему патріотичного виховання учнівської молоді в радянський період досліджували такі науковці, як А. Бондар, Ш. Ганеліна, Є. Голант, Г. Громогласова, А. Гусєв, Н. Єрмакова, Б. Єсипова, О. Завадська, Т. Ільїна, Г. Каїрова, Ф. Корольова, В. Кочарова, Ф. Савченко, Л. Саклешина, К. Сафіулліна, О. Солинська, Т. Страгов, Є. Суль, В. Шахненко, Г. Щукіна. Проте їхні дослідження характеризувалися заідеологізованістю, відсутністю об'єктивного погляду на порушену проблему та упередженим ставленням до здобутків попередніх епох і зарубіжної педагогіки «буржуазних» країн.

Визначено, що всі важливі документи щодо освітньої політики приймали спільно ЦК КП України й уряд УРСР. Зокрема, це Постанова «Про заходи до дальшого поліпшення роботи шкіл УРСР» (листопад 1946 р.), «Моральний кодекс будівника комунізму» (1961 р.), Закон УРСР «Про народну освіту» (1974 р.), Постанова «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.) тощо.

Необхідно зауважити, що наукові праці та урядові документи досліджуваного періоду мали заідеологований характер, переобтяжувалися статистичною звітністю про збільшення шкільної мережі та контингенту учнів, характеризувалися вихвалянням здобутків радянської держави в освітній сфері, звітуванням про виконання партійних постанов, висвітленням планів розвитку радянської освіти та їхнього дострокового перевиконання.

У четвертому розділі **«Педагогічне керівництво процесом патріотичного виховання учнів радянської доби»** охарактеризовано патріотичне виховання в умовах радянської педагогічної освіти; розкрито переваги та недоліки радянської системи патріотичного виховання в школах УРСР; проаналізовано особливості педагогічного керівництва процесом патріотичного виховання школярів у 1945–1991 рр.

Рис. 1. Схема патріотичного виховання в закладах загальної середньої освіти України (1945–1991 рр.)

Аналіз та узагальнення історико-педагогічного контексту патріотичного виховання та педагогічного керівництва ним дали змогу констатувати, що патріотизм постає найбільш важливим соціально-історичним феноменом, який у різні історичні епохи набував різного соціального і класового змісту. Узагальнено, що в умовах радянської педагогічної освіти розуміння розвитку почуття патріотизму було нерозривно пов'язане з його дієвістю, що в конкретному плані виявляється в соціальній активності, діях і вчинках.

Характерним проявом патріотизму в досліджуваній період був принцип державності, який у радянські часи сприймався спотворено й виявлявся в тому, що важливим чинником історичного розвитку соціуму вважалася радянська держава як відносно самостійна, самодостатня, автономна суспільна сила, фундамент суспільної й державної будівлі, ідеологічна та світоглядна опора життєдіяльності соціалістичного суспільства. Відтак, в умовах радянської освітньої парадигми патріотичне виховання передбачало поєднання громадянськості та соціального складника активності громадянина соціалістичної держави відповідно до комуністичної ідеології, усвідомлення людиною своєї єдності із радянською державою, готовності пожертвувати власними потребами заради інтересів суспільства, організацію власної діяльності згідно з вимогами тоталітарної держави.

Установлено й розкрито переваги та недоліки радянської системи патріотичного виховання. До *переваг* віднесено масовість охоплення населення виховними впливами; умотивованість патріотичного виховання інтересами соціалістичного суспільства й радянської держави; взаємодію сім'ї, школи, молодіжних організацій, гуртків у вихованні дітей і молоді; безкорисливу допомогу людям похилого віку в межах тимурівського руху; розгалужену систему спортивної освіти як бази для військово-патріотичного виховання молоді; *недоліками* визначено деформацію моральних і ціннісно-світоглядних орієнтирів; формування подвійної моралі в радянському суспільстві; постійну присутність культу вождя у виховному процесі; уніфікацію інтересів і потреб молоді, пов'язану з порушенням законності, нехтуванням прав і свобод людини; панування апатії, скептицизму, зневіри в справедливість у суспільстві та серед молоді.

Конкретизовано, що основною метою педагогічного керівництва процесом патріотичного виховання в радянську добу було: вивчення учнів класу, індивідуального розвитку кожного учня та їх групової взаємодії, розкриття причин їхньої поведінки та мотивів, функційних затримок, труднощів психічного, трудового, морально-патріотичного й етичного розвитку. Відтак, ефективність педагогічного керівництва процесом патріотичного виховання школярів визначалася шляхом педагогічного моніторингу, за яким патріотичну вихованість діагностували за допомогою критеріїв. Визначено, що ключовими критеріями патріотичної вихованості молоді були знання та уявлення, соціальна поведінка, активність та дієвість. Загалом, успіх виховної діяльності залежав насамперед від систематичності, а також глибокого вивчення внутрішнього світу учнів, розуміння мотивів

їхньої поведінки.

У п'ятому розділі «Досвід національно-патріотичного виховання в закладах загальної середньої освіти України (1991–2019 рр.)» досліджено становлення патріотичного виховання учнів у процесі розбудови національної школи; визначено регіональні особливості розвитку національно-патріотичного виховання учнівської молоді в Україні; виокремлено можливості імплементації історичного досвіду в процес модернізації патріотичного виховання учнів у школах України в 1991–2019 рр.

Досліджено, що в Україні, як і в інших країнах світу, історично склалася своя система патріотичного виховання, яка максимально враховувала національні риси й самобутність українського народу. Тривалий час нею нехтували, її забороняли. На сучасному етапі, спираючись на глибинні національно-виховні традиції свого народу, патріотична система виховання оновлюється. Сучасна модель національно-патріотичного виховання враховує такі суспільні зміни, як перехід України від соціалістичних суспільних відносин до ринкових; національне відродження всіх сфер життя українського суспільства і процес розбудови самостійної, незалежної держави.

Водночас національно-патріотичне виховання доби незалежності характеризується низкою недоліків, що призводять до зниження ефективності виховних впливів, наприклад: прагнення наслідувати радянські зразки в окремих регіонах країни у практиці патріотичного виховання, пошук «канонів» у працях громадських діячів і науковців попередніх століть, розгляд педагогічного процесу в контексті ідеологічних підходів, декларативність наукових досліджень. Складна суспільно-економічна й соціокультурна ситуація суттєво гальмувала перетворення у сфері патріотичного виховання й негативно впливала на розвиток українського суспільства загалом. Наслідком стали низький рівень національної свідомості в молоді, розчарування державною політикою, масова еміграція за кордон.

З'ясовано, що патріотичне виховання як історично зумовлена сукупність ідей, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної поведінки, спрямованих на організацію життєдіяльності майбутніх поколінь, у процесі якої засвоюється духовна й матеріальна культура нації, формується національна свідомість і досягається духовна єдність поколінь, регенерується в перебігу суспільно-політичних змін та розвитку національної свідомості.

Визначено, що оновлення патріотичного виховання учнів у школах України в межах національно спрямованого періоду (1991–2019 рр.) забезпечується суб'єктами виховного процесу, зокрема: їхніми знаннями конституційних і правових норм, державної політики, сформованістю патріотичних думок та впровадженням дієвих заходів, спрямованих на відстоювання національних форм діяльності й поведінки в усіх сферах суспільного життя. Адже патріотичне виховання в межах національно спрямованого періоду містить соціальні, цільові, функційні, організаційні

складники, охоплює своїм впливом різні аспекти життєдіяльності особистості (соціальний, духовний, правовий, педагогічний) та спирається на освіту, культуру, історію, державу, право (рис. 2).

Вивчення наукової проблеми дало змогу визначити регіональні особливості розвитку патріотичного виховання учнівської молоді в Україні в межах національно спрямованого періоду, а саме: *по-перше*, у різних регіонах відсутня єдність в оцінюванні та трактуванні найважливіших історичних подій, наукових звершень, досягнень і військових перемог попередніх поколінь; *по-друге*, у досліджуваній період патріотичне виховання на практиці нерідко здійснювалося форсованими казенно-бюрократичними заходами без урахування історичних особливостей та традицій духовного життя регіонів; *по-третє*, виховання національних почуттів і патріотизму в різних регіонах України не пройшло стадії широкого інформування учнівської молоді, не відбувалося достатньої популяризації національних символів та здійснення системних заходів, спрямованих на посилення патріотичного виховання учнів. Дослідження дало змогу виявити, що регіональні особливості розвитку патріотичного виховання сформувалися ще в радянські часи та були зумовлені історичними обставинами. Відтак, патріотизм радянського періоду – це складний суперечливий і синтезований феномен, у якому були тісно переплетені почуття, погляди та ідеї вірності ідеологічним постулатам соціалістичної держави та любові до рідного краю.

У результаті аналізу регіональних особливостей національно-патріотичного виховання учнівської молоді сформульовано мету патріотичного виховання на регіональному рівні. Вона полягає в тому, щоб підростаюче покоління незалежно від національності та регіону проживання ідентифікувала себе з Україною, прагнула жити в Україні; розуміла необхідність дотримання конституційних та правових норм; володіла державною мовою; сприймала регіональну історію як частину загальної історії України, відчувала власну причетність до майбутньої долі рідного краю як невід'ємного складника єдиної країни.

Саме тому констатуємо, що в межах педагогічної роботи з національно-патріотичного виховання потрібно враховувати, що в Україні історично склався широкий спектр регіональних політичних та культурних особливостей, панує неоднозначне ставлення населення до багатьох подій минулого та сучасності.

Установлено, що актуальність патріотичного виховання молоді в сучасних умовах в основному зумовлюється вимогами активних державотворчих процесів на засадах гуманізму, демократії, соціальної справедливості, що мають забезпечити всім громадянам рівні стартові можливості для розвитку та застосування їхніх потенційних здібностей.

На основі аналізу конструктивних ідей досвіду патріотичного виховання учнів у школах України та змісту нових соціально-освітніх парадигм окреслено перспективи використання нагромадженого досвіду патріотичного виховання молоді в умовах децентралізації та реформування національної

Рис. 2. Схема національно-патріотичного виховання в школах України (1991–2019 рр.)

системи освіти. Відтак, визначено такі шляхи імплементації ідей патріотичного виховання в процес модернізації патріотичного виховання учнів у школах України, зокрема: вивчення й переосмислення культурної спадщини України, а саме дослідження тих сторінок історії, які в радянський період висвітлювалися тенденційно або замовчувалися; перегляд й оновлення наявних законодавчих та нормативно-правових актів, що визначають змістові й формотворчі аспекти патріотичного виховання на засадах соціокультурного підходу до проблеми патріотизму; спрямованість різних напрямів виховання на повноцінну участь учнів у заходах патріотичної тематики; приведення нормативно-правової бази у відповідність до викликів сучасності; оптимізація молодіжної політики, одним із напрямів якої має бути всебічна підтримка молодіжних організацій патріотичного спрямування на державному й регіональному рівнях.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі обґрунтовано теоретичні й методичні засади патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.). Результати дослідження засвідчили розв’язання поставлених завдань, досягнення мети й дали підстави для таких висновків:

1. Аналіз наукових праць і джерельної бази дослідження засвідчив недостатність уваги з боку вітчизняних науковців, державних та громадських діячів до системного вивчення проблеми патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.). Незважаючи на інтерес учених до окремих питань ретроспективного досвіду патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.), у наукових розвідках з окресленого питання в зазначених хронологічних межах або висвітлено деякі аспекти організаційного характеру, або здійснено масштабні дослідження з проблем теорії і практики виховної роботи. Проаналізовані наукові праці, що присвячені традиціям патріотичного виховання в Україні, дають підстави для висновку щодо відсутності цілісного системного дослідження теорії і практики патріотичного виховання в школах України впродовж 1945–2019 рр.

Історіографічний аналіз надав змогу обґрунтувати теоретико-методичні засади дослідження (виховні концепції, напрями, види й принципи патріотичного виховання, особливості організації та методики його реалізації в школах України). З’ясовано, що зміст, форми й методи патріотичного виховання учнів зазнавали трансформацій під впливом суспільно-політичних, культурних і соціально-педагогічних чинників.

Уточнення понятійно-термінологічного апарату дослідження, зокрема змісту ключових концептів «патріот», «патріотизм», «виховання», «патріотичне виховання», дало змогу конкретизувати значення поняття «патріотичне виховання», яке в межах дослідження розглядається як складний суперечливий планомірний процес, спрямований на формування у вихованців почуття патріотизму, тобто позитивного ставлення до

Батьківщини та до представників інших культур або країн, а також на розвиток любові до Батьківщини, національної самосвідомості й гідності; дбайливого ставлення до рідної мови, культури, традицій; відповідальності за природу рідної країни; потреби зробити внесок у розвиток держави; інтересу до міжнародного спілкування; прагнення працювати на благо рідної країни, її народу.

Обґрунтовано концептуальні теорії патріотичного виховання в період 1945–2019 рр.: радянську, що характеризувалася опорою на соціально-політичний контекст, підпорядкуванням комуністичній ідеології, зв'язком із партійно-державницькими ідеями, канонами, кліше; концепцію національно-патріотичного виховання, сформульовану за доби незалежності, що спрямована на формування національної свідомості й патріотизму, засвоєння учнями матеріальної і духовної культури народу, і ґрунтується на українських народних традиціях патріотичного виховання та опирається на принципи спадкоємності духовного досвіду, історичної і соціальної пам'яті, імплементації традицій та інновацій у патріотичне виховання, соборності, соціокультурної ідентифікації.

Конкретизовано чинники розвитку патріотичного виховання дітей і молоді в 1945–2019 рр., а саме: зовнішні, чи екзогенні (політико-правові, науково-технічні, соціально-економічні, демографічні, соціокультурні, екологічні), і внутрішні, чи ендогенні (науково-методичні, психологічні, управлінські, фінансові, соціально-педагогічні, матеріально-технічні).

2. Розроблено періодизацію розвитку патріотичного виховання в школах України в 1945–2019 рр. Із урахуванням особливостей його змісту, форм, методів, засобів визначено два взаємопротилежні історичні періоди патріотичного виховання, межею між якими стало утворення незалежної української держави в 1991 р. У межах радянської історичної доби (1945–1991 рр.) виокремлено:

– перший період (1945–1964 рр.) – ідеологічно-організаційний – становлення наукової теорії патріотичного виховання в умовах партійно-державного управління виховним процесом, нівелювання національних й особистісних особливостей, централізована уніфікація змісту навчальних програм, реалізація практики патріотичного виховання відповідно до радянської інтерпретації марксистсько-ленінської методології та концепції комуністичного виховання (у межах періоду визначено субперіоди: I – 1945–1953 рр.; II – 1954–1964 рр.);

– другий період (1965–1991 рр.) – суспільно-пропагандистський – домінування ідей інтернаціоналізму та соціалістичного патріотизму (у межах періоду визначено субперіоди: I – 1965–1983 рр.; II – 1984–1991 рр.).

Після проголошення незалежності розпочався національно спрямований період патріотичного виховання (1991–2019 рр.), у межах якого визначено субперіоди: I – 1991–2013 рр.; II – 2014–2019 рр.

3. Проаналізовано й теоретично узагальнено на базі системного аналізу в історичній ретроспективі структуру, зміст, методи, форми й навчально-

методичне забезпечення патріотичного виховання учнівської молоді в УРСР (1945–1991 рр.), що зазнали певних трансформацій упродовж досліджуваного періоду.

Патріотичне виховання здійснювалося на основі низки принципів, що сприймалися дещо викривлено, відповідно до панівної комуністичної ідеології, як-от: державницький, тенденційності, історизму в радянському розумінні, самодіяльності, єдності впливів родинного, громадського, шкільного середовищ, соціальної активності й ініціативності учнів як громадян радянської держави.

Зміст патріотичного виховання був зумовлений його освітніми та виховними завданнями, зокрема: формування свідомості учнівської молоді на основі прийнятих у Радянському Союзі культурно-історичних, моральних цінностей, збереження й розвиток почуття гордості за радянську державу; формування в молоді активної життєвої позиції, громадянських і моральних якостей відповідно до комуністичної ідеології, готовності до участі в суспільно корисній діяльності на благо радянської держави та захисту її інтересів; утвердження в молодого покоління патріотичних цінностей у їхньому спотвореному радянському варіанті, поваги до культурного та історичного минулого в межах історичної концепції, що відповідала панівній ідеології; виховання поваги до державної символіки; декларативне формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій. Відтак, виховання громадянина-патріота в радянському розумінні передбачало активну громадянську позицію радянської людини; свідому «радянську особистість»; відданість радянській державі; формування знань, норм і правил поведінки в суспільстві відповідно до панівних норм моралі.

Патріотичне виховання учнів у школах України другої половини ХХ ст. представлено як інтегровану єдність патріотичної свідомості, патріотичної діяльності та патріотичних переконань.

Конкретизовано основні форми патріотичного виховання в закладах загальної середньої освіти досліджуваного періоду, а саме: масові (дискусії, диспути, конференції, вечори), групові (гуртки, спортивні секції, творчі групи, огляди-конкурси, олімпіади, шкільні клуби та музеї, кімнати, зали, галереї, виставки дитячої творчості, книжкові виставки, тематичні стенди тощо), індивідуальні (творчі завдання, звіти, індивідуальна робота тощо). Методи патріотичного виховання школярів схарактеризовано відповідно до поділу на три групи: методи формування свідомості особистості (поглядів, переконань, ідеалів); методи організації життєдіяльності учнів; методи стимулювання.

Підґрунтям для становлення організаційно-педагогічного складника розвитку патріотичного виховання у школах України в досліджуваний період була діяльність молодіжних організацій (комсомол, піонерія тощо), які мали сприяти вихованню молоді в дусі комунізму, відданості радянській державі, залучати її до практичного будівництва нового соціалістичного суспільства, готувати покоління громадян, які житимуть, працюватимуть й управлятимуть

суспільними справами в епоху комунізму, які здатні виконувати всі накази комуністичної партії без критичного їхнього осмислення, а також ставитимуть інтереси партії і держави понад власні.

Теоретичний аналіз науково-методичних джерел дав підстави для висновків, що система шкільного навчання й виховання впродовж 1945–1991 рр. вирізнялася такими недоліками, як-от: догматизм, заангажованість, нівелювання особистості й підпорядкування її волі колективу, насаджування відірваної від життя ідеології; ставлення до учнів як до об'єкта виховного впливу; упереджений і тенденційний аналіз зарубіжного досвіду, нагромодження історико-педагогічних фактів без належного узагальнення й пошуку закономірностей виховного процесу.

4. Визначено особливості педагогічного керівництва процесом патріотичного виховання молоді впродовж 1945–1991 рр., яке розглядаємо як діяльність, що забезпечує планомірний і послідовний вплив на патріотичне виховання дітей і молоді з боку партійно-державного апарату з метою забезпечення ефективності виховного процесу. Здійснення керівництва передбачало послідовну реалізацію управлінського циклу (розроблення й упровадження законодавчої і нормативно-правової бази, прийняття рішень, моделювання ситуацій, організація, регулювання, контроль, корекція тощо).

У період 1945–1991 рр. педагогічне керівництво патріотичним вихованням учнівської молоді характеризувалося такими ознаками, як-от: пріоритетність ідеологічних засад у процесі розроблення законодавчої і нормативно-правової бази, формулювання концепцій патріотичного виховання; тотальний партійно-державний контроль за виховним процесом; системність і масовість в охопленні виховними впливами широких мас населення; взаємозв'язок усіх суспільних інститутів у реалізації концепції патріотичного виховання дітей і молоді, їхнє підпорядкування вимогам комуністичної партії; управління патріотичним вихованням в умовах відсутності демократичних зовнішніх впливів на радянську педагогічну систему, нівелювання національних традицій та деформація моральних орієнтирів у розробленні виховних концепцій; нехтування досвідом керівництва патріотичним вихованням, що був напрацьований у попередні роки та в зарубіжних країнах; відсутність критичного ставлення до шляхів реалізації концепції виховання, ігнорування допущених помилок у сфері патріотичного виховання.

5. З'ясовано особливості становлення національної системи патріотичного виховання в Україні за доби державної незалежності в контексті суспільно-політичних трансформацій. Основними проблемами патріотичного виховання на сьогодні є: формування уніфікованих у межах держави поглядів на виховання громадянина і патріота незалежної України, забезпечення єдності навчання, виховання й розвитку дітей і молоді; формування суб'єкт-суб'єктних відносин у межах освітнього процесу; різноманіття регіональних підходів до розуміння патріотизму, а отже, і патріотичного виховання.

Головною метою школи на сучасному етапі є відродження національних принципів та виховання громадянина як члена правового суспільства, демократичної держави, а також особистості, що відчуває й шанує ідеали свободи й рівності, усвідомлює цінність людської гідності, здатна сама визначати пріоритети власного життя. Це актуалізує необхідність розв'язання на державному рівні найгостріших проблем, пов'язаних із вихованням патріотизму та формуванням національної свідомості молоді України як консолідації суспільства і зміцнення держави.

На основі узагальнення даних про патріотичне виховання молоді в Україні в досліджуваний період визначено низку недоліків, зокрема: стійкі тенденції до наслідування радянських зразків в окремих регіонах країни у практиці патріотичного виховання, пошуку «канонів» у наукових і публіцистичних працях науковців і митців попередніх століть, вивчення педагогічних явищ у контексті ідеологічних підходів, демагогія і «радянськість» педагогічної лексики в наукових дослідженнях і практичній діяльності. Складна соціокультурна ситуація й економічні труднощі за доби незалежності значно стримували процес перетворень у сфері патріотичного виховання й негативно впливали на становлення українського суспільства загалом. Результатом недостатньої дієвості національно-патріотичного виховання стали низький рівень національної свідомості в молоді, розчарування державною політикою, зневіра щодо перспектив розвитку країни і масова еміграція за кордон.

Обґрунтовано необхідність розроблення державної програми патріотичного виховання молоді, яка охоплювала б усі ланки суспільства (сім'ю, школу, заклади вищої освіти, громадські організації, трудові колективи) і сприяла б реалізації таких конкретних цілей і завдань виховання, як-от: прищеплення молоді поваги до Конституції України; розвиток у свідомості молодого покоління необхідності захисту держави як соціально важливого виду діяльності, покликаною забезпечити суверенітет і державну цілісність Батьківщини; формування позитивного ставлення до наукової, трудової та військової праці, до поваги культурних цінностей, історії та традицій країни, її збройних сил; розвиток почуття власної гідності, совісті, об'єктивної самооцінки, внутрішньої дисциплінованості; виховання у школярів фізичних якостей.

6. Виявлено позитивні ідеї патріотичного виховання молоді у вітчизняній педагогіці, зокрема: патріотизм як чинник об'єднання та розвитку суспільства, формування єдності поглядів на український патріотизм; вивчення й переосмислення культурної спадщини; застосування соціокультурного підходу до теоретичного і практичного формування культури патріотизму; здійснення всебічної підтримки молодіжних організацій патріотичного спрямування, урахування етнічної специфіки, регіональних особливостей, утвердження системи національних цінностей; відповідність нормативно-правової бази викликам сучасності; оптимізація молодіжної політики. Обґрунтовано перспективи їх імплементації в умовах

децентралізації та реформування національної системи освіти.

Акцентовано на доцільності поєднання системного оцінювання передового педагогічного досвіду, який не втрачає актуальності, з об'єктивним аналізом недоліків, характерних для досліджуваного періоду. Цей синтез має стати основою для прийняття управлінських рішень, утвердження системи цінностей, важливих для соціальної адаптації учнівської молоді.

З'ясовано, що реалії українського сьогодення вимагають такої особистості, якій властиве відчуття європейської громадянськості, що здатна діяти в соціально-економічних умовах інтеграції України до європейського простору, а водночас залишатися патріотом своєї Батьківщини, мати лідерські якості та стійку національну самосвідомість.

Доведено, що формування національної свідомості дітей і молоді України має стати основою для консолідації суспільства і зміцнення держави, відповідно, постає необхідність розв'язання на державному рівні найгостріших проблем, пов'язаних із регіональними особливостями патріотичного виховання, що сформувалися історично.

Отже, вважаємо, що розв'язання поставлених завдань наукових пошуків дало змогу досягти поставленої мети, водночас усвідомлюємо, що перспективними й актуальними залишаються окремі його аспекти, які можуть бути предметом спеціальних досліджень, зокрема: методичні основи забезпечення розвитку процесу патріотичного виховання в школах України; питання формування готовності педагогічних працівників до здійснення процесу патріотичного виховання в умовах децентралізації; створення спеціальної моделі патріотичного виховання в контексті сучасного реформування національної освіти; розроблення інноваційних форм та методів упровадження патріотичного виховання в позашкільну діяльність; вивчення та імплементація зарубіжного досвіду в галузі патріотичного виховання в Україні.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Кульчицький В. Патріотичне виховання учнів у загальноосвітніх школах України (1945–1991 рр.): монографія / за ред. проф. А. В. Вихруща. Тернопіль: Вектор, 2019. 408 с.

2. Кульчицький В. Соціально-педагогічні основи розвитку патріотичного виховання учнівської молоді: сучасний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород, 2013. № 29. С. 77-81.

3. Кульчицький В. Історико-педагогічні проблеми розвитку патріотичного виховання в Україні II половини ХХ століття. *Медична освіта: науково-практичний журнал*. Тернопіль, 2014. № 1. С. 51-55.

4. Кульчицький В. Філософсько-світоглядні передумови розвитку

патріотичного виховання в Україні (історичний аспект). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота.* Ужгород, 2014. № 30. С. 76-79.

5. Кульчицький В. Соціально-педагогічні основи патріотичного виховання у педагогічній спадщині В. Сухомлинського. *Молодь і ринок: щомісячний науково-педагогічний журнал.* Дрогобич, 2014. № 3 (110). С. 70-75.

6. Кульчицький В. Філософське підґрунтя патріотичного виховання в Україні другої половини ХХ століття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота.* Ужгород, 2014. № 32. С. 105-108.

7. Кульчицький В. Ретроспективний аналіз дефініції «патріотизм» у соціально-педагогічному аспекті (друга половина ХХ століття). *Медична освіта: науково-практичний журнал.* Тернопіль, 2014. № 4. С. 74-78.

8. Кульчицький В. Фактори розвитку соціально-педагогічних особливостей патріотичного виховання в Україні другої половини ХХ століття. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць.* Херсон, 2014. Випуск 24. С. 290-295.

9. Кульчицький В. Пріоритетність патріотичного виховання особистості в контексті педагогічної спадщини О. Захаренка. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота.* Ужгород, 2015. № 35. С. 96-99.

10. Кульчицький В. Роль трудового та патріотичного виховання у соціалізації особистості в педагогічній спадщині І. Ткаченка. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка. Психологія. Філософія.* Київ, 2015. Випуск 208. Ч. 1. С. 108-115.

11. Кульчицький В. Педагогічна характеристика категорії «патріотичне виховання» в історичному аспекті. *Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка.* Кременець, 2015. Випуск 4. С. 133-141.

12. Кульчицький В. Роль молодіжних організацій у патріотичному вихованні школярів в Україні у другій половині ХХ століття. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія. Педагогічні науки.* Дніпро, 2016. № 1 (11). С. 80-84.

13. Кульчицький В. Патріотичне виховання у контексті формування гуманітарної освіченості фахівців нового покоління. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Педагогічні науки.* Луцьк, 2016. № 1 (303). С. 106-112.

14. Кульчицький В. Військово-патріотичне виховання молоді в українській радянській школі у 50-90 роках ХХ століття. *Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка: науковий журнал. Серія: Педагогічні науки.* Житомир, 2017. Випуск 1 (87). С. 88-93.

15. Кульчицький В. Патріотичне виховання в Україні у 50-80-х рр.

XX століття: регіональний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету: збірник наукових праць. Серія: Педагогіка. Соціальна робота.* Ужгород, 2017. № 2 (41). С. 150-153.

16. Кульчицький В. Структурні компоненти патріотизму учнівської молоді в Україні другої половини XX століття. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: збірник наукових праць.* Рівне, 2018. № 1 (19). С. 38-45.

17. Кульчицький В. Патріотизм як фактор формування лідерської компетентності молоді людини. *Молодь і ринок: щомісячний науково-педагогічний журнал.* Дрогобич, 2018. № 8 (163). С. 66-71.

18. Кульчицький В. Суб'єктно-об'єктний підхід до організації патріотичного виховання молоді загальноосвітніх навчальних закладів. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука».* Київ, 2018. № 18 (58). С. 38-42.

19. Кульчицький В. Форми і методи патріотичного виховання молоді в українській школі (друга половина XX ст.). *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: збірник наукових праць.* Рівне, 2018. № 2 (20). С. 68-75.

20. Kulchytskyi V., Sopiha M. Patriotism as the social value of the individual. *Scientific Papers: Social Work and Education.* CSI&D, 2018. Vol. 5, No. 3, P. 57-64.

21. Kulchytskyi V., Petryshyn L. Патріотичне виховання молоді як соціально-педагогічний процес. *Scientific Papers: Social work and Education.* CSI&D, 2019. Vol. 6, No. 1, P. 80-85.

22. Кульчицький В. Роль патріотичного виховання в становленні лідерських якостей особистості як соціально-педагогічна проблема. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: збірник наукових праць.* Рівне, 2019. № 1 (21). С. 64-71.

23. Кульчицький В. Патріотичне виховання як складова професійної підготовки майбутнього фахівця. *Науковий вісник Ужгородського університету: збірник наукових праць. Серія: Педагогіка. Соціальна робота.* Ужгород, 2019. № 1 (44). С. 88-92.

24. Кульчицький В., Петришин Л. Науково-методичний складник супроводу патріотичного виховання молоді в Україні другої половини XX століття. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: збірник наукових праць.* Запоріжжя, 2019. № 65. Т. 1. С. 21-26.

25. Кульчицький В. Особливості радянської системи патріотичного виховання в загальноосвітніх школах України: позитивні та негативні аспекти. *Інноваційна педагогіка: науковий журнал.* Одеса, 2019. Випуск 17. Т. 2. С. 35-38.

26. Кульчицький В., Петришин Л. Волонтерська діяльність у патріотичному вихованні учнівської молоді в умовах суспільних конфліктів. *Współczesne społeczeństwo: aspekty społeczno-ekonomiczne.* Warszawa, Polska,

2019. № 1, Р. 35-47.

27. Кульчицький В. Етапи становлення патріотичного виховання в школах України другої половини ХХ століття. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон, 2019. Випуск 44. С. 270-276.

28. Кульчицький В. Розвиток патріотичного виховання учнів в умовах сучасності (регіональні особливості). *Інноваційна педагогіка: науковий журнал*. Одеса, 2020. Випуск 20. Т. 1. С. 39-42.

29. Кульчицький В. Педагогічні умови формування патріотичної вихованості учнів в умовах глобалізації. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: збірник наукових праць*. Запоріжжя, 2020. № 68. Т. 1. С. 20-24.

30. Кульчицький В. Патріотичне виховання учнівської молоді в сучасній школі. *Інноваційна педагогіка: науковий журнал*. Одеса, 2020. Випуск 21. Т. 1. С. 41-44.

31. Кульчицький В., Петришин Л. Мотивація патріотизму учнів в умовах сучасності. *Virtus: Scientific Journal*. Montreal, Canada, 2020. № 41. С. 107-111.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

32. Кульчицький В. Роль навчання та виховання у формуванні особистості. *Стратегія качества в промышленности и образовании: материалы VIII Международной конференции* (г. Варна, 8-15 июня 2012 г.). Варна, Болгария, 2012. С. 274-276.

33. Кульчицький В. Концепт патріотичного виховання молоді в контексті інтеграційних процесів. *Педагогічна теорія і практика в контексті інтеграційних процесів: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Тернопіль, 25-26 квіт. 2014 р.). Тернопіль, 2014. Ч. 2. С. 24-26.

34. Кульчицький В. Проблема патріотичного виховання у педагогічній спадщині М. М. Грищенка. *Актуальні проблеми педагогічної науки: Матеріали Сьомої Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції* (м. Миколаїв, 14-15 лист. 2014 р.). Миколаїв, 2014. С. 43-46.

35. Кульчицький В. Значення творчої спадщини О. Захаренка як педагога-патріота для України. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників психологічних та педагогічних наук: збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 27-28 бер. 2015 р.). Львів, 2015. С. 62-65.

36. Кульчицький В. Патріотичне виховання як педагогічна організація процесу оволодіння особистістю соціальним досвідом. *Соціальна робота та соціальна педагогіка: виклики сьогодення: матеріали доповідей та повідомлень Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та студентів* (м. Тернопіль, 29 квіт. 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 35-39.

37. Кульчицький В. Організація патріотичного виховання в українській радянській школі другої половини ХХ століття. *Педагогіка та психологія: виклики і сьогодення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*

(м. Київ, 8 трав. 2015 р.). Київ, 2015. С. 19-22.

38. Кульчицький В. Формування культури здоров'я як складова патріотичного виховання молоді. *Філософія, методологія, психолого-педагогічні аспекти формування культури здоров'язбереження*: збірник матеріалів регіональної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 24-25 вер. 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 31-34.

39. Кульчицький В. Система патріотичного виховання сучасної молоді. *Педагогіка і психологія сьогодення: теорія та практика*: збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 22-23 січ. 2016 р.). Одеса, 2016. С. 76-79.

40. Кульчицький В. Патріотичне виховання як соціально-педагогічне явище. *Актуальні проблеми сучасної соціології, соціальної роботи та професійної підготовки*: матеріали доповідей та повідомлень міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 16 вер. 2016 р.). Ужгород, 2016. С. 96-98.

41. Кульчицький В. Роль патріотичного виховання особистості в умовах соціальної нестабільності в державі. *Соціально-правовий захист населення в умовах воєнних конфліктів та терористичних загроз*: матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 22 вер. 2017 р.). Ужгород, 2017. С. 53-55.

42. Кульчицький В. Педагогічні умови формування патріотичної компетентності молоді. *Компетентнісний підхід у гуманітарній підготовці майбутніх фахівців медичної галузі*: матеріали регіональної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 11-12 груд. 2018 р.). Тернопіль, 2018. С. 54-55.

43. Кульчицький В. Патріотичне виховання учнів як основний фактор формування особистості нового покоління. *Scientific achievements of modern society: The 5th International scientific and practical conference* (Liverpool, January 8-10, 2020). Liverpool, United Kingdom: Cognum Publishing House, 2020. P. 611-614.

44. Кульчицький В. Проблеми формування патріотичного світогляду учнів в умовах школи. *Dynamics of the development of world science: The 5th International scientific and practical conference* (Vancouver, January 22-24, 2020). Vancouver, Canada: Perfect Publishing, 2020. P. 605-608.

45. Кульчицький В. Патріотичне виховання учнів у школі – стратегічний напрямок розвитку держави. *Perspectives of world science and education: The 5th International scientific and practical conference* (Osaka, January 29-31, 2020). Osaka, Japan: CPN Publishing Group, 2020. P. 512-517.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

46. Кульчицький В. Особистісно-орієнтований підхід до виховання у педагогічних ідеях В. Сухомлинського. *Медична освіта*: науково-практичний журнал. Тернопіль, 2013. № 4. С. 54-58.

47. Кульчицький В. Філософія здоров'я як ціннісна категорія у контексті

патріотичного виховання молоді в Україні. *Медична освіта*: науково-практичний журнал. Тернопіль, 2015. № 1. С. 60-65.

48. Кульчицький В., Кульчицька С. Роль патріотизму у компетентнісному підході до професійної освіти. *Сучасна вища освіта: проблеми та перспективи*: тези доповідей VII Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і науковців (м. Дніпро, 21 бер. 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 132-133.

49. Кульчицький В. Методичні рекомендації для педагогічних працівників щодо організації патріотичного виховання учнів в умовах школи. Тернопіль: Вектор, 2019. 40 с.

АНОТАЦІЯ

Кульчицький В. Й. Теорія і практика патріотичного виховання в школах України (1945–2019 рр.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2020.

У дисертації обґрунтовано теоретичні засади і відображено практику реалізації патріотичного виховання учнів у школах України в 1945–2019 рр.: схарактеризовано організаційно-педагогічні аспекти розвитку патріотичного виховання учнів у 1945–1991 рр.; проаналізовано структуру, зміст, методи й форми патріотичного виховання учнів у радянський період; визначено особливості педагогічного керівництва патріотичним вихованням учнів у школах у 1945–1991 рр.; з'ясовано основні тенденції становлення національної системи патріотичного виховання в Україні за доби незалежності. Обґрунтовано періодизацію розвитку патріотичного виховання в школах України в 1945–2019 рр., у межах якої виокремлено радянський період (1945–1991 рр.), що поділяється на ідеологічно-організаційний (1945–1964 рр.) і суспільно-пропагандистський (1965–1991 рр.) періоди, і добу незалежності (1991–2019 рр.).

Визначено перспективи використання нагромадженого досвіду патріотичного виховання молоді в умовах децентралізації та реформування національної системи освіти.

Ключові слова: виховання, патріотизм, патріотичне виховання, теоретико-методичні засади, педагогічний процес, авторська школа, національна система освіти, учні, учнівська молодь.

АННОТАЦИЯ

Кульчицкий В. И. Теория и практика патриотического воспитания в школах Украины (1945–2019 гг.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Тернопольский национальный педагогический университет имени

Владимира Гнатюка, Тернополь, 2020.

В диссертации обоснованы теоретические основы и отражено практику реализации патриотического воспитания учащихся в школах Украины в 1945–2019 гг.: охарактеризованы организационно-педагогические аспекты развития патриотического воспитания учащихся в 1945–1991 гг.; проанализированы структура, содержание, методы и формы патриотического воспитания учащихся в советский период; определены особенности педагогического руководства патриотическим воспитанием учащихся в школах в 1945–1991 гг.; выяснены основные тенденции становления национальной системы патриотического воспитания в Украине в эпоху независимости. Обоснована периодизация развития патриотического воспитания в школах Украины в 1945–2019 гг., в рамках которой выделены советский период (1945–1991 гг.), который включает идеологически организационный (1945–1964 гг.) и общественно-пропагандистский (1965–1991 гг.) периоды, и время независимости (1991–2019 гг.).

Определены перспективы использования накопленного опыта патриотического воспитания молодежи в условиях децентрализации и реформирования национальной системы образования.

Ключевые слова: воспитание, патриотизм, патриотическое воспитание, теоретико-методические основы, педагогический процесс, авторская школа, национальная система образования, ученики, учащаяся молодежь.

SUMMARY

Kulchytskyi V. Y. The theory and practice of patriotic education in the schools of Ukraine (1945–2019). – On the right of manuscript.

Dissertation for obtaining a scientific degree of the doctor of pedagogical sciences on specialty 13.00.01 – general pedagogics and history of pedagogy. – Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ternopil, 2020.

The success of educational work largely depends on the use of experience of previous years: not only in the context of preserving traditions, implementing effective forms and methods of education, but also in order to avoid mistakes and distortions of the period when Ukraine was a part of a totalitarian state. Studying the sources of domestic achievements and losses in the field of economy, science, education, culture leads to the separation of two opposing periods of genesis of education in general and patriotic in particular: before and after 1991, when the independence of the Ukrainian state was proclaimed.

The study substantiates the theoretical and methodological principles of patriotic education of students in Ukrainian schools (1945–2019), which means a set of basic scientific principles that define conceptual theories, basic approaches, principles, consideration of patriotic education as a complex contradictory process which in 1945–1991 was under the influence of manipulative technologies of the totalitarian state; in 1991–2019 it was with a focus on the revival of national values, the introduction of forms and methods of forming a nationally conscious personality, capable of strengthening statehood and ensuring the territorial integrity

of the country.

The study identifies positive retrospective experience of patriotic education of youth in the domestic pedagogy of the Soviet period (patriotism as a factor of unification and development of society based on state ideology, mass, the formation of unity of views on patriotism; prognostic assessment of avoiding social conflicts in Soviet society; comprehensive support of patriotic youth organizations; encouragement of author's schools) and the era of independence (study and rethinking of cultural heritage; application of socio-cultural approach to the theoretical and practical formation of the culture of patriotism; taking into account the specific ethnic, regional characteristics, establishment of national values; compliance of the regulatory framework with the challenges of modern society; optimization of youth policy), the prospects of its implementation in conditions of modernization of the national education system.

The periodization of the patriotic education development in the schools of Ukraine in 1945–2019 is developed, on the basis of historical-political and socio-pedagogical features of the development of state formations on Ukrainian lands two opposite historical periods of patriotic education are determined, the boundary between them was the formation of an independent Ukrainian state in 1991. In the context of the Soviet historical period (1945–1991) the following periods are distinguished: the first period (1945–1964) – ideological and organizational – the formation of the scientific theory of patriotic education in the party-state management of the educational process, leveling of national and personal peculiarities, centralized unification of the content of educational programs, realization of the practice of patriotic education in accordance with the Soviet interpretation of the Marxist-Leninist methodology and the concept of communist education (within the period the subperiods are defined: I – 1945–1953; II – 1954–1964); second period (1965–1991) – social propaganda – the dominance of the ideas of internationalism and socialist patriotism (within the period the subperiods were defined: I – 1965–1983; II – 1984–1991).

After the proclamation of independence, a nationally oriented period of patriotic education began (1991–2019), within which subperiods were defined: I – 1991–2013; II – 2014–2019.

The characteristic of regional processes of patriotic education of student's youth was further developed in the work. Patriotic education of students in schools of Ukraine in the second half of the twentieth century is presented as an integrated unity of patriotic consciousness, patriotic activity and patriotic beliefs.

The advantages and disadvantages of the Soviet system of patriotic education have been established and revealed: the advantages include the mass coverage of the population with educational influences; motivation of patriotic education by the interests of socialist society and the Soviet state; ; interaction of family, school, youth organizations, extracurricular activities in education of children and youth; selfless assistance to the elderly within the Timur movement; an extensive system of sports education as a basis for military and patriotic education of youth; the shortcomings are the deformation of moral and value-worldviews; formation of

double standards in Soviet society; the constant presence of the cult of the leader in the educational process; unification of interests and needs of young people associated with the violation of the law, neglecting of human rights and freedoms; domination of apathy, skepticism, destruction of justice in society and among young people.

It is proved that the formation of the Ukrainian youth national consciousness should become the basis for the consolidation of society and strengthening of the state, therefore, there is a need to solve on the state level the most acute problems related to the historically formed regional features of patriotic education. Solving the tasks of research allowed to achieve its goal, realizing though that prospective and actual are certain aspects that may be the subject of special studies: methodological aspects of ensuring the development of the process of patriotic education in the schools of Ukraine; the issue of forming teaching staff readiness to performing the process of patriotic education under decentralization circumstances; development of a special model of patriotic education in the context of national education current reform; development of innovative forms and methods of introduction of patriotic education in extracurricular activities; studying and implementation of foreign experience in the field of patriotic education in Ukraine.

Key words: education, patriotism, patriotic education, theoretical and methodological principles, pedagogical process, author's school, national education system, students, student youth.

Підписано до друку 09.10.2020.
Формат 60x 84/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний 80 г/м². Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 10/20/2-1

Віддруковано у видавничому центрі "Вектор"
46018, м. Тернопіль, вул. Львівська, 12,
Тел. +38 (097) 988-53-23

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013р.
ФОП Осадца Ю.В.